

II. НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ**КЪМ ИЗУЧАВАНЕТО НА ГРАДСКАТА МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА
И БИТ В СОФИЯ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ТУРСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО**

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Материалната култура на българските градове от първите столетия на турското владичество е много слабо проучена. Особените условия, създадени в някои от тях след завладяването на нашите земи от турците, внасят твърде своеобразни черти в бита на населението. Но тези въпроси могат да бъдат изяснени само с грижливо изучаване на конкретни факти, които постепенно ще изграждат картината на градския бит и култура в тази епоха.

С публикуваните по-долу материали, произхождащи от София, се разкриват някои черти на този бит и култура.

1. КРЪЧМАРСКИ СЕРВИЗ ОТ XV—XVI в.

През 1953 г. при строежа на сградата на Министерския съвет (тогава Министерство на тежката промишленост) се откри интересна група глинени съдове, състояща се от осем еднакви плоскодънни амфори и една чаша (обр. 1 а—д).¹ Съдовете са сравнително добре запазени. Отчупени са само части от устията и дръжките.²

Амфорите имат широко цилиндрично гърло с хоризонтално отрязан ръб на устието. Те са най-издути под рамото и се стесняват в долната част със съвсем слабо разширение при дъното. Дъното е плоско и по него личат следи от отрязване с метална жичка — сигурен признак, че са работени на бързо въртящо се колело. От средната част на гърлото излизат по две симетрично разположени дръжки, които образуват широко ухо и се прибират под най-издутата част на тялото. Само една от амфорите има изпъкнал ръб по горната страна на дръжките.

Съдовете са изработени от недобре пречистена и омесена глина. Повърхността е твърде груба. Стените са дебели 8—10 мм. При едни амфори под ръба на устието и по рамото са прекарани по две или три плитко врязани хоризонтални линии, на друга цялото гърло е покрито с

¹ Пет от амфорите и чашата се съхраняват в Музея за история на София, инв. № МИС А 443—447 и МИС А 1210.

² Сега пет от шестте съда са реставрирани.



Обр. 1 а, б, в, г, д. Глинени амфори от София

такива линии. Опалването е добро, но по цвят амфорите се отличават — има червено-керемидена, охра-кафява, керемидено-кафява и пр.

По размери и петте съда са почти напълно еднакви. Четирите са високи по 28,5 см, петият е 29,5 см. Диаметрите на устията се движат



Обр. 2. Глинена чаша от София

между 10,5 см и 12 см, на дъната — между 7,5 и 9,5 см. Максималният диаметър на тялото е средно 15 см. Незначителните разлики в размерите естествено се получават при източването на съдовете на ръка. Но явно е, че те са правени съзнателно с еднаква големина. При това различният цвят на повърхността на съда показва, че те не са произведени едновременно.

Чашата (обр. 2) има форма на пресечен конус, плоско дъно, една плитко врязана линия под ръба на устието, една дръжка. Стените ѝ са по-тънки от тези на амфорите (4—5 мм), но по фактура не се отличават.

Очевидно е, че съдовете не са служели за съхраняване на течности. Широко отвореното устие ги прави неподходящи за това. Тези тежки, високи, но същевременно устойчиви съдове са били трапезни. Те са служели за поднасяне на течности, най-вероятно за вино. Намерената с тях чаша потвърждава това. При това едва ли тези съдове са били за домашна употреба. Няколко съображения ни карат да ги считаме за посъда на пивница. Преди всичко фактът, че са намерени на едно място осем еднакви големи трапезни съдове, почти изключва възможността те да са принадлежали на едно домакинство. На второ място особено впечатление прави това, че амфорите имат еднакви размери, следователно — еднаква вместимост. Явно е, че те са съдържали определено количество течност и по този начин са служели за мярка. Сега напълнени до долния ръб на гърлото, те събират 1,750 л, а до горния ръб — 2 л.

Мъчно е да се определи точно датировката на нашите съдове. Изобщо този силует е познат за трапезните съдове на късното средновековие. Това са предимно кани с кръгло или нагънато като трилистник устие, чиято най-широка част е непосредствено под гърлото, а долният

край е стройно източен. Характерни екземпляри от този вид са намерени и в София.³ Но те са познати в късносредновековната керамика на много страни. В Сучава (Румъния) такива кани и чаши, напълно подобни на софийската, се датират в края на XIV и XV в.,⁴ а в Букурещ — в XV—XVI в.⁵ Среждаме ги както в репертоара на керамиката на Чехословакия, където се отнасят към XV—XVI в.,⁶ така и на немската (XIII—XIV в.)⁷ и на английската от края на XIV в. нататък.⁸

Но във всички тези случаи се касае за еднодръжни трапезни съдове — кани. Софийските съдове са характерни именно с двете си дръжки. В този факт трябва да видим преди всичко жива традицията на античната амфора, широко застъпена в ранното и зряло средновековие и запазена дори до епохата на късното средновековие.⁹ Тук виждаме тази традиция, съхранена в един трапезен съд, който играе роля на кана.

По начина на изработка публикуваните тук съдове се отличават от познатата ни керамика от края на Втората българска държава. По-примемливо за тях според нас е да се датират към края на XV и началото на XVI в. Те са намерени недалеч от развалините на Чоухаджийския хан. Вероятно са били част от инвентара на пивница при него или при друг от многото ханове в тази част на града.

2. КЕРАМИЧНИ КАСИЧКИ ОТ XVI—XVII В.

При различни разкопки в София в района на стария град се намериха своеобразни керамични предмети, неизвестни досега в българската археологическа и етнографска литература (обр. 3 а—д). Те имат форма на сплескана куха сфера, която лежи на плоско кръгло дъно. Направени са от добре обработена, примесена със ситни кварцови пестъчинки глина. Опадени са пълно и равномерно, имат керемиденочервен цвят и еднакво оцветен в цялата си дебелина лом. Намерените досега в София девет екземпляра¹⁰ (цели или фрагменти) имат следните размери:

	Височина	Максимален диаметър	Диаметър на дъното
1	5 см	9 см	4,5 см
2	5,5 см	8,5 см	5,5 см
3	4 см	8 см	5 см
4	5,2 см	не може да се измери	не може да се измери
5	5,5 см	8 см	"
6	4 см	5 см	3 см
7	4 см	7 см	5,5 см
8	5,5 см	8 см	3,5 см
9	не може да се измери	8,4 см	4 см

³ Непубликувани материали в Музея за история на София.

⁴ M. Matei, Contributii arheologice la istoria oraşului Suceava, Bucureşti, 1963, стр. 138—139, обр. 21 и 22.

⁵ J. Jonaşcu-Vl. Zirra, Mănăstirea Radu Vodă şi biserica Bucur. Bucureştii de odinoară, 1959, p. 76, pl. LVII.

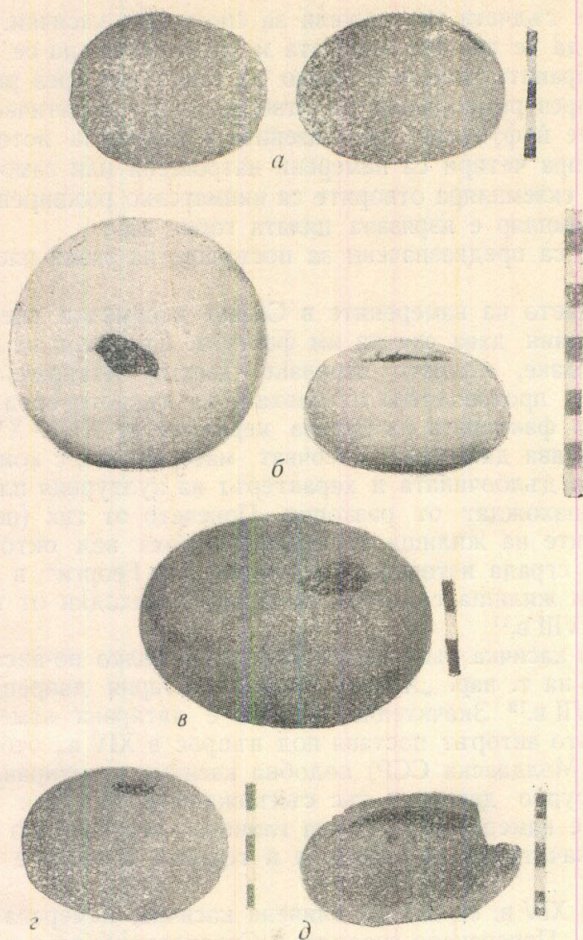
⁶ P. Radoměrský, Strědověká keramika. Muzejní a vlastivědná práce, r. 11, 1964, č. 2, стр. 72; стр. 76.

⁷ Fr. Schulze, Aus Leipzigs Kulturgeschichte. Leipzig, 1956, Taf. 1.

⁸ Срв. например каната в A History of Technology, v. II, Oxford, 1957, p. 293.

⁹ Й. Чангова, Средновековни амфори в България, ИИИ XXII, 1959, стр. 243 и сл.

¹⁰ Всички публикувани тук предмети се съхраняват в Археологическия фонд на Музея за история на София под инвентарни номера: МИС А 973, 1027, 1028, 1341, 1451, 1452, 1758.



Обр. 3 а, б, в, г, д. Глиненi спестовни касички от София

Дебелината на стените на съдчето е равномерна освен на дъното, което е по-плътно. Трябва да се отбележи, че източването на колело на такова напълно затворено съдче е изисквало твърде голямо умение от грънчаря. При това в повечето екземпляри горната повърхност е равномерно закръглена, като само на едно от съдчетата се забелязва слабо пъпковидно надбяляване.

След засушаването на съдчетата и преди изпичането им на горната им страна близо до центъра с острие е изрязан тесен отвор, чиито размери у различните намерени екземпляри се движат между 1,6 и 2,4 см. Този отвор е бил необходим за предназначението на съдчетата, но той е осигурявал същевременно и равномерното им изпичане и предпазване от поукване.

Описаните съдчета са служели за спестовни касички. Тесният отвор е позволявал да се вмъкне монетата и да не може да се извади. Изваждането на събраните монети е могло да стане или чрез разбиване на касичката, или чрез разширяване на отвора, което практически е изменяло първоначалните ѝ функции. От пазените в Музея за история на София девет екземпляра четири са намерени натрошени или само фрагменти от тях; на четири екземпляра отворите са внимателно разширени до 1—1,5 см, а на един екземпляр е изрязана цялата горна част.

Касичките са предназначени за поставяне на равна плоскост, навярно на полица.

За датирането на намерените в София керамични спестовни касички известни указания дава самата им фактура. Съставът на тестото, равномерното източване, пълното изпичане, цветът, повърхността отговарят на керамичното производство от епохата на късното средновековие и се доближават до фактурата на битова керамика от XVI—XVII в. От друга страна, към такава датировка насочват материалите, с които са намерени тези касички, и дълбочината и характерът на културния пласт в случаите, когато те произхождат от разкопки. Повечето от тях (пет броя) са открити в насипите на жилища от турската епоха над октогоналната раннохристиянска сграда източно от църквата „Св. Георги“, в двора на хотел „Балкан“. Тези жилища са добре датирани с находки от края на XV до началото на XVIII в.¹¹

Керамична касичка със същата форма, но малко по-висока, е намерена при разкопки на т. нар. „Хан на Манук“ (Стария дворец) в Букурещ и датирана в XVII в.¹² Значително по-рано е датирана намерената в Схея (Румъния), която авторът поставя под въпрос в XIV в., отбелязвайки, че в Стари Орхей (Молдавска ССР) подобна касичка е датирана в XV в.¹³

Много сигурно датирана със съдържащите се в нея монети от средата на XV в. е намерената в Прага глинена касичка.¹⁴ Но тя се отличава по форма — значително по-висока е и горната ѝ част е източена като капаче.

В края на XIV в. се датира глинена касичка, намерена в Нови Сарай (Сарай-Берке) — Царевското градище в Средноахтубински район на Волгоградска област.¹⁵ Загиването на този голям източноевропейски средновековен център от времето на Златната орда е станало в 1395 г., което определя и *terminus ante quem* на находките.

Между тези паралели естествено е да приближим датировката на софийските касички към намерените в Букурещ. В епохата, към която ги отнасяме, съществуват много общи черти в материалната култура и бита на двата града. При това именно през XVI и XVII в. е засвидетелствувана

¹¹ Срв. напр. намерените там турски фаянсови съдове у М. Станчева, Турски фаянс от София, ИАИ XXIII, 1960, стр. 111—144 или М. Станчева, Флорентинска майолика от XV в., намерена в София, Изв. на Института за изобразителни изкуства, V, 1962, стр. 161—165.

¹² D. V. Rosetti, Curtea Veche. Bucureștii de odinoară, p. 163—164, pl. CVI g.

¹³ Gh. Diaconu și N. Constantinescu, Cetatea Scheia. București, 1960, p. 73, fig. 39. За находката от Молдавска ССР не е посочено има ли публикация.

¹⁴ P. Radoměřský, пос. съч., стр. 77, обр. 36.

¹⁵ Г. А. Федоров-Давыдов, Раскопки Нового Сарая в 1959—1962 г., СА, кн. 1, 1964, стр. 263, обр. 11.

с находки оживена монетна циркулация в София.¹⁶ Ролята на паричното стопанство е много по-голяма, отколкото в предишното столетие. Това важи, разбира се, и за другите находища.

Не е без значение, че най-ранният известен паралел откриваме на изток. Завладяването на големи територии на Югоизточна Европа от турците отваря широк път на източни влияния в балканските земи, които без съмнение оставят отпечатък върху характера на материалната култура, бита и изкуството в тези земи.¹⁷ Разликата в датировката на новосарайската находка, от една страна, и на останалите не може да ни изненадва. Формата на тези керамични касички е строго утилитарна и не е претърпяла особени промени в интервала от близо три века. Нещо повече, керамични касички, които не се отличават много от публикуваните тук находки, са били работени например в гр. Елена към 1908—1910 г.¹⁸ Близки по форма са и детските керамични касички, изработвани в Кунщат, Чехословакия (1954).¹⁹ Но засега най-ранният пример, който ни е известен, си остава находката от Нови Сарай — XIV в.

Броят на намерените в София глинени касички²⁰ показва, че те не са рядка находка. Оттук може да се заключи, че личната домашна спестовност е била разпространена сред градското население.

Вместимостта на една касичка не е голяма. Размерът на отвора определя максималния диаметър на монетите, които са били събирани в тези касички. Големината при нашите екземпляри се движи между 16 и 24 мм. От намерените в София главно в колективни находки монети от XVI и XVII в. диаметър под 24 мм имат турските монети — сребърните акчета (11—12 мм, рядко 20 мм), рагузански (17 мм), полски на Сигизмунд III и Стефан Батори (20—21 мм)²¹ и френски на Людовик XIII и Людовик XIV (21 мм).²² Не са могли да влизат в касичките твърде разпространените и намерени в състава на големите колективни находки от центъра на София, Бистрица и Биримирци испански, венециански монети, австрийски талери, френски монети (на Хенри II, III и IV и др.) Струва ни се, че най-правдоподобно е да се заключи, че тези касички, в които са можели да влизат монети от по-малък номинал, свидетелствуват за дребна спестовност, и то предимно от турски монети.

По местонаходище деветте касички, които се пазят в Музея за история на София, се разпределят така: 5 броя са намерени при разкопки

¹⁶ Т. Герасимов, Съкровище от сребърни западноевропейски и турски монети от XVI—XVIII в., Сб. Сердика, т. I, 1964, стр. 211 и сл.; К. Рогева, Монетно съкровище от XVI—XVII в., намерено в с. Бистрица, сп. Музеи и паметници на културата, кн. 3, г. V, 1965, стр. 10—13 и посочените там находки от същата епоха.

¹⁷ Отделни прояви на тези влияния върху някои занаяти и черти на бита в София са засегнати в статиите на М. Станчева, Средновековна сграфито керамика от София, Сб. Сердика, т. I, 1964, стр. 183—186 и Каменни калъпи за сфероконуси от София, сп. Археология, кн. I, 1961, стр. 22—27.

¹⁸ Такива касички за деца е изработвал еленският грънчар Цоню Калчев.

¹⁹ V. Pražák, Technologie hrnčírské výroby v Kunštátě. — Československa etnografia, г. IX, 1961, 2, стр. 126.

²⁰ Девет екземпляра се съхраняват в Музея за история на София, два — в Археологическия музей при БАН. Тук изказвам благодарност на ст. н. с. Иван Венедиков, който беше любезен да ми покаже съхраняваните при него екземпляри и да ми каже предположението си за предназначението им. Той обаче считаше, че те произхождат от римската епоха.

²¹ К. Рогева, пос. съч.; Т. Герасимов, пос. съч.

²² Находка от с. Биримирци, съхранявана в Музея за история на София, непубликувана.

във вътрешния двор на хотел „Балкан“; 1 брой — при изкопи за строеж на Министерския съвет; 1 брой — при изкоп на ъгъла на бул. „Дондуков“ и ул. „Сердика“; 2 броя — при разкопки на мястото на хотел „Рила“. Двата екземпляра, които се пазят в Археологическия музей при БАН, са намерени при изкопи за строеж на Министерство на електрификацията. Следователно единадесетте екземпляра са пръснати на различни места. Находките от разкопки в двора на хотел „Балкан“ най-сигурно показват, че те са били част от инвентара на жилището. Тези единадесет екземпляра са засега най-голямата бройка от такива находки, съобщени в литературата. Те само загатват за далеч по-многобройните екземпляри, които са били в употреба в града. Няма съмнение, че такива находки са попадали и в миналото, но не са били събирани.

Следователно керамичната спестовна касичка ще да е била широко разпространена в бита на софийското население. Когато притежателите ѝ са искали да извадят събраните пари, те не са я разбивали, а грижливо са изучавали по-широк отвор. Това също свидетелства, че тези касички са били използвани от не твърде заможни хора.

К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И БЫТА В ГОРОДАХ В ЭПОХУ ТУРЕЦКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА

М. Станчева

(РЕЗЮМЕ)

Под этим общим заглавием рассматриваются и публикуются две группы материалов. Первая из них представляет собой комплект столовой посуды — восемь глиняных амфор одинакового размера и чаша. На основании ряда признаков в их формах и фактуре их можно отнести к XV—XVI вв. По всей вероятности они являются частью посуды пивной какого-то постоянного двора в Софии. В этих амфорах сказывается очень древняя традиция, но с другой стороны, их плоское дно, почти цилиндрическая нижняя часть, довольно вытянутая тонкая форма сближают их со столовыми кувшинами эпохи позднего средневековья, которые уже известны во многих странах Европы.

Во второй группе публикуются керамические копилки, которые до сих пор были неизвестны в болгарской этнографической и археологической литературе, но зато известны из крупных городских центров Центральной и Восточной Европы. Эти интересные предметы бытовали весьма продолжительное время (наиболее старинная датируется XIV в., а этнографически определенная как детская копилка — игрушка встречается вплоть до настоящего времени). В отношении эпохи с XV по XVI в. София занимает первое место найденными в ней одиннадцатью экземплярами. Это обстоятельство свидетельствует о весьма развитой в то время мелочной персональной домашней бережливости.

CERTAINS ASPECTS DE LA CULTURE MATÉRIELLE URBAINE A L'ÉPOQUE DE LA DOMINATION OTTOMANE

M. Stančeva

(RÉSUMÉ)

Sous ce titre général l'auteur publie et étudie deux groupes d'objets. Le premier groupe comprend un service complet de vases de table — huit amphores de même grandeur et une tasse. D'après certaines particularités des formes et la facture on peut les dater du XV—XVI^e s. Elles font probablement partie d'un service de la cave d'une des auberges de Sofia. Ces amphores ont une très vieille tradition, d'autre part le fond plat, la partie inférieure presque cylindrique, leur forme élancée les apparentent aux cruches de table du bas Moyen Age, déjà connues dans beaucoup de pays d'Europe.

En second lieu on publie dans cet article des tirelires en céramique, inconnues jusqu'à ce jour dans les ouvrages ethnographiques et archéologiques bulgares mais, connues dans de nombreux centres urbains d'Europe centrale et orientale. Ces objets intéressants se sont maintenus très longtemps (la trouvaille la plus ancienne datant du XIV^e s., attestés ethnographiquement — comme coffret — jouet d'enfant — jusqu'à nos jours encore). Pour les XV^e—XVI^e ss. Sofia détient la première place avec les 11 exemplaires qui y furent découverts. Ceci témoigne d'une petite épargne privée domestique très répandue.